

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FAOL VA NOFAOL
SO‘ZLARNING NAZARIY VA AMALIY TALQIN

Abduvoitova Maftuna

Guliston davlat universiteti doktoranti

E-mail: abduvoitovam-a@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligida faol va nofaol so‘zlar tushunchasi, ularning mohiyati, til tizimidagi o‘rni, lug‘aviy qatlam sifatidagi ahamiyati hamda zamonaviy nutq jarayonidagi funksional xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Faol va nofaol so‘zlarning yuzaga kelish omillari, ularning ijtimoiy, tarixiy va madaniy asoslari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: leksika, faol so‘zlar, nofaol so‘zlar, arxaizm, neologizm, termin, lug‘aviy qatlam, nutq, til taraqqiyoti, semantika.

THEORETICAL AND PRACTICAL INTERPRETATION OF
ACTIVE AND INACTIVE WORDS IN UZBEK LINGUISTICS

Abduvoitova Maftuna

Doctoral Student, Gulistan State University

E-mail: abduvoitovam-a@mail.ru

Abstract. This article examines the concepts of active and inactive words in Uzbek linguistics, their essence, place in the language system, significance as lexical strata, and functional features in modern speech practice. The factors underlying the emergence of active and inactive vocabulary are analyzed from scientific and theoretical perspectives, with particular attention to their social, historical, and cultural foundations. The study also highlights the importance of this lexical opposition for lexicology, lexicography, translation, and language teaching.

Keywords: lexicon, active words, inactive words, archaism, neologism, term, lexical stratum, speech, language development, semantics.

Kirish. Til doimiy harakatdagi ijtimoiy hodisa bo‘lib, jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy ravishda rivojlanadi. Jamiyat hayotidagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy va texnologik o‘zgarishlar tilning, ayniqsa, uning lug‘at tarkibining yangilanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli til leksikasidagi faol va nofaol qatlamlarni o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Faol qatlamga kiruvchi so‘zlar kundalik nutqda keng qo‘llanilishi bilan ajralib tursa, nofaol qatlamdagi birliklar tarixiylik, eskirganlik, hududiylik yoki cheklangan qo‘llanish doirasi bilan xarakterlanadi.

O‘zbek tilshunosligida faol va nafaol leksika masalasi leksikologiya, semasiologiya, uslubshunoslik va leksikografiya bilan chambarchas bog‘liq tarzda o‘rganiladi. Ayniqsa, hozirgi davrda tilning ichki taraqqiyot omillari, neologizmlarning faollashuvi, ayrim tarixiy birliklarning qayta tiklanishi va nutqiy ehtiyoj bilan bog‘liq leksik jarayonlar mazkur masalaning dolzarbligini yanada oshirmoqda. Shuning uchun faol va nafaol so‘zlarning nazariy asoslari hamda ularning amaliy talqinini yoritish ushbu maqolaning bosh maqsadini tashkil etadi.

Adabiyotlar sharhi. O‘zbek tilshunosligida leksik qatlamlar, xususan, faol va nafaol so‘zlar masalasi bir qator olimlar tomonidan turli nuqtayi nazardan tadqiq etilgan. Sh. Rahmatullayev, A. Hojiev, M. Mirtojiyev va H. Jamolxonovning tadqiqotlarida hozirgi o‘zbek adabiy tilining lug‘aviy tarkibi, so‘zlarning qo‘llanish darajasi, tarixiy o‘zgarishi va semantik xususiyatlari izchil yoritilgan. Ushbu ishlarda faol leksika tilning kommunikativ yadrosi sifatida, nafaol leksika esa tarixiy va madaniy xotirani saqlovchi qatlam sifatida talqin etiladi.

So‘nggi yillardagi tadqiqotlarda bu masalaga yanada yangicha yondashuv kuzatiladi. Jumladan, N. Mahmudov o‘zbek tili lug‘at boyligi rivojida faollashgan jarayonlarni tahlil qilib, tilning ichki imkoniyatlari asosida ayrim birliklarning qayta jonlanishi va yangi so‘zlarning faol qatlamga kirib kelishini ko‘rsatadi. A. M. Hasanov esa adabiy tildagi leksik bo‘shliqlarni to‘ldirishda tarixiy so‘zlardan foydalanish masalasini ko‘rib, ayrim nafaol birliklarni qayta faollashtirish mumkinligini ilmiy asoslaydi. O. U. Shukurov mustaqillik davri o‘zlashmalarining transformatsion darajalanishini tavsiflab, yangi o‘zlashmalarining leksik tizimdagi o‘rni va semantik moslashuvini tahlil qiladi. Bu tadqiqotlar faol va nafaol so‘zlar masalasining statik emas, balki dinamik hodisa ekanini ko‘rsatadi.

Shuningdek, qiyosiy va tipologik tadqiqotlarda ham neologizm, arxaizm va leksik o‘zgarishlar muhim o‘rin egallaydi. R. R. Biksaliyevning rus va o‘zbek tillarida neologizmlar yasalishi haqidagi maqolasi yangi leksik birliklarning shakllanish mexanizmlarini qiyosiy yoritadi. R. G. Khidirovning tadqiqoti esa tojik va o‘zbek tillaridagi XX asr oxiri — XXI asr boshidagi leksik o‘zgarishlarni ijtimoiy omillar bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqadi. Mazkur manbalar faol va nafaol leksikaning o‘zaro almashuvchanligi, ijtimoiy zarurat ta’sirida bir qatlamdan boshqasiga o‘tishi haqida muhim ilmiy xulosalar beradi.

Mazkur tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tahliliy va semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy metod yordamida faol va nafaol so‘zlarning nazariy ta’riflari, asosiy belgilari hamda til tizimidagi o‘rni izohlandi. Qiyosiy-tahliliy metod orqali faol va nafaol qatlamlarga mansub birliklarning farqli va umumiy jihatlari aniqlanib, ularning qo‘llanish doirasi hamda nutqdagi funksional xususiyatlari solishtirildi. Semantik tahlil asosida esa arxaizm, istorizm va neologizmlarning ma’no o‘zgarishlari, faol qatlamga o‘tish yoki undan chiqish jarayonlari ko‘rib chiqildi.

Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek tilshunosligiga oid darsliklar, monografiyalar, ilmiy maqolalar va dissertatsiya manbalari olindi. Tahlil jarayonida leksik birliklarning tarixiylik darajasi, zamonaviy nutqda qo‘llanish faolligi, ijtimoiy ehtiyojga munosabati hamda leksik-semantik funksiyasi asosiy mezon sifatida belgilandi. Shu asosda faol va nafaol so‘zlarning til taraqqiyotidagi o‘rni ham nazariy, ham amaliy jihatdan yoritildi.

Natijalar. O‘zbek tilshunosligida faol va nafaol so‘zlar masalasi leksikologiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Faol so‘zlar – bu nutqda keng qo‘llaniladigan, barcha qatlam vakillari uchun tushunarli bo‘lgan leksik birliklardir. Ular kundalik muloqotda, ommaviy axborot vositalarida va rasmiy nutqda tez-tez uchraydi. Nafaol so‘zlar esa kam qo‘llaniladigan, ayrim hollarda eskirgan yoki ma‘lum ijtimoiy guruhlarga xos bo‘lgan so‘zlardir. Bunday so‘zlarga tarixiy so‘zlar, arxaizmlar va dialektizmlar kiradi. Faol va nafaol so‘zlar o‘rtasidagi farq tilning rivojlanish jarayoni bilan chambarchas bog‘liqdir. Vaqt o‘tishi bilan ayrim so‘zlar faol qatlamdan chiqib, nafaol qatlamga o‘tadi yoki aksincha jarayon yuz beradi. Tilshunoslikda bu hodisa leksik qatlamlarning dinamikasi sifatida talqin qilinadi. Nazariy jihatdan faol va nafaol leksika til boyligini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Amaliy jihatdan esa u lug‘at tuzishda, tarjimada va til o‘qitishda muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, badiiy matnlarni tahlil qilishda nafaol so‘zlarning ma‘nosini to‘g‘ri anglash zarur. Shuningdek, tarixiy asarlarni o‘rganishda arxaik birliklarning izohi muhim hisoblanadi. Faol leksika esa tilning zamonaviy holatini aks ettiradi. Nafaol so‘zlar esa tilning tarixiy qatlamini saqlab qoladi. Shu bois, ularni o‘rganish o‘zbek tilining rivojlanish qonuniyatlarini anglashga yordam beradi.

Til jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib boradigan murakkab tizimdir. Har bir davr o‘zining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy ehtiyojlariga mos ravishda tilning lug‘at tarkibiga ta‘sir ko‘rsatadi. Shu jarayonda ayrim so‘zlar faol qo‘llanishda bo‘lsa, boshqalari asta-sekin iste‘moldan chiqib boradi yoki aksincha, yangi so‘zlar paydo bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, faol va nafaol so‘zlar masalasi o‘zbek tilshunosligida muhim ilmiy muammolardan biri hisoblanadi.

Faol so‘zlar – bu hozirgi zamon nutqida keng qo‘llaniladigan, barcha nutq uslublarida uchraydigan va til egalariga yaxshi tanish bo‘lgan leksik birliklardir. Bunday so‘zlar kundalik muloqotda, badiiy adabiyotda, ilmiy va rasmiy uslublarda faol ishlatiladi. Faol so‘zlarning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: [Rahmatullayev Sh. 2006. 91].

- keng iste‘molda bo‘lishi deganda so‘zning jamiyatdagi ko‘pchilik tomonidan kundalik nutqda tez-tez qo‘llanishi tushuniladi. Bunday so‘zlar barcha uchun tushunarli bo‘lib, turli vaziyatlarda erkin ishlatiladi. Ular nafaqat og‘zaki nutqda, balki yozma va rasmiy uslublarda ham uchraydi. Keng iste‘moldagi so‘zlar tilning asosiy lug‘aviy qatlamini tashkil etadi. Shu sababli ular muloqot jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

- barcha ijtimoiy qatlam vakillari uchun tushunarli bo'lishi deganda so'zning jamiyatdagi turli kasb, yosh, bilim darajasi va ijtimoiy mavqega ega bo'lgan insonlar tomonidan birdek anglanishi tushuniladi. Bunday so'zlar maxsus bilim yoki tayyorgarlikni talab qilmaydi. Ular oddiy va umumxalq tiliga xos bo'lib, har kim tomonidan oson qabul qilinadi. Shu bois bu turdagi so'zlar muloqotda tushunmovchilikni keltirib chiqarmaydi. Natijada ular tilning eng faol va barqaror qatlamini tashkil etadi.

- zamonaviy ehtiyojlarga mos kelishi deganda so'zning hozirgi davr hayoti, taraqqiyot darajasi va jamiyat talablariga javob bera olishi tushuniladi. Bunday so'zlar bugungi kun voqeliklarini ifodalashda faol qo'llanadi. Ular yangi tushunchalar, texnologiyalar va ijtimoiy jarayonlarni nomlashga xizmat qiladi. Shu sababli bu so'zlar nutqda tez-tez ishlatiladi va dolzarb ahamiyat kasb etadi. Natijada ular tilning zamon bilan hamnafas rivojlanishini ta'minlaydi.

- tilning asosiy lug'aviy fondini tashkil etishi deganda so'zning tilning asosiy, barqaror va keng qo'llaniladigan leksik qatlamiga kirishi tushuniladi. Bunday so'zlar kundalik muloqotda, badiiy, ilmiy va rasmiy nutqda doimiy ishlatiladi. Ular tilning asosiy ma'no tashuvchi vositalarini tashkil qiladi. Shu sababli nutqning tushunarli va samarali bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Bu so'zlar tilning faol va barqaror qatlamini ifodalaydi. Masalan: kitob, maktab, o'qituvchi, inson, hayot, vaqt kabi so'zlar faol qatlamga kiradi. Bu so'zlar tilning barqaror qismi bo'lib, ularning ishlatilish chastotasi yuqori.

Faol so'zlar tilning kommunikativ vazifasini bajarishda asosiy vosita hisoblanadi. Ular orqali inson o'z fikrini aniq va ravshan ifodalay oladi.

Nofaol so'zlar – hozirgi nutqda kam qo'llaniladigan yoki butunlay iste'moldan chiqqan, lekin til tizimida mavjud bo'lgan leksik birliklardir. Ular asosan tarixiy, madaniy yoki ijtimoiy omillar ta'sirida yuzaga keladi. Nofaol so'zlar o'zbek tilining leksik tizimida alohida o'rin egallaydi va ular nutqda kam qo'llaniladigan birliklar hisoblanadi. Bunday so'zlar asosan tarixiy davrlar, hududiy xususiyatlar yoki ijtimoiy qatlamlarga bog'liq holda ishlatiladi. Nofaol so'zlar tarkibiga arxaizmlar, tarixiy so'zlar va dialektizmlar kiradi. Arxaizmlar – hozirgi kunda eskirib, o'rnini boshqa so'zlar egallagan birliklardir. Tarixiy so'zlar esa muayyan davr bilan bog'liq tushunchalarni ifodalaydi va hozirgi hayotda kam uchraydi. Dialektizmlar esa ma'lum hudud aholisi nutqida ishlatiladi, lekin adabiy til uchun xos emas. Nofaol so'zlar badiiy adabiyotda obraz yaratish va tarixiy muhitni ifodalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ular tilning tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi va o'tmish bilan bog'laydi. Shu bilan birga, nofaol so'zlarni o'rganish til boyligini chuqurroq anglashga yordam beradi. Lug'atlarda bunday so'zlarga alohida izoh berilishi ularning ma'nosini tushunishni osonlashtiradi. Tarixiy asarlarni o'qishda nofaol so'zlarning mazmunini bilish muhim ahamiyatga ega. Ular orqali o'sha davr madaniyati va turmush tarzini tasavvur qilish

mumkin. Ayrim nafaol soʻzlar vaqt oʻtishi bilan yana faol qoʻllanila boshlashi ham mumkin. Bu esa tilning doimiy rivojlanishda ekanligini koʻrsatadi. Shunday qilib, nafaol soʻzlar tilning boyligi va tarixiy qatlamini ifodalovchi muhim leksik birliklardir.

Nafaol soʻzlar tahliliy natijalari quyidagicha ifodalanishi mumkin: [Xoʻjayev A. 1998. 76-78].

Arxaizmlar deganda hozirgi zamon nutqida kam yoki umuman ishlatilmaydigan, eski davrlarga xos soʻzlar tushuniladi. Ular asosan tarixiy matnlar, qadimgi adabiyot asarlari yoki xalq ogʻzaki ijodida uchraydi. Arxaizmlar zamonaviy sinonimlari bilan almashtirilgan boʻlishi mumkin. Masalan, firqa oʻrniga partiya, lison oʻrniga til soʻzi ishlatiladi. Bu soʻzlar tilning tarixiy rivojini aks ettiradi va madaniy xotirani saqlashda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ular nutqda kam ishlatilgani sababli keng isteʼmolda emas. Arxaizmlar adabiy va tarixiy muhitni yaratishda, asar obrazini boyitishda xizmat qiladi. Masalan: lison (til), firqa (partiya), muallim (oʻqituvchi).

Tarixiy soʻzlar (istorizmlar) deganda hozirgi kundalik nutqda ishlatilmaydigan, faqat maʼlum tarixiy davrga xos boʻlgan leksik birliklar tushuniladi. Ular oʻtmishdagi ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayot hodisalarini ifodalashda ishlatiladi. Masalan, xon, amir, bek, sipohiy soʻzlari oʻsha davrning mavjud tuzilmalari va mavqeini bildiradi. Istorizmlar nutqda keng tarqalmagan va maxsus kontekstda tushunarli boʻladi. Shu sababli ular nafaol soʻzlar qatoriga kiradi. Tarixiy soʻzlar adabiy asarlarda, xususan, tarixiy romanlarda yoki tarixiy matnlarda davr muhitini yaratishda xizmat qiladi. Ular tilning tarixiy xotirasini saqlashga yordam beradi va oʻquvchiga oʻtmish hayotini tushunishga imkon beradi. [Mirtojdiyev M. 2004. 103-106]. Tarixiy soʻzlar muayyan tarixiy davrga xos boʻlib, hozirgi hayotda mavjud boʻlmagan predmet va tushunchalarni bildiradi. Masalan: xon, amir, bek, sipohiy.

Neologizmlar deganda tilga yaqinda kirib kelgan, yangi paydo boʻlgan soʻzlar tushuniladi. Ular zamonaviy hayotdagi yangi tushunchalarni, texnologiyalarni, ilmiy va ijtimoiy jarayonlarni ifodalashda ishlatiladi. Dastlab neologizmlar nafaol soʻzlar sifatida paydo boʻlib, keyinchalik faol qatlamga oʻtishi mumkin. Masalan, startap, blogger, internet, sunʼiy intellekt kabi soʻzlar bugungi kun voqeliklarini nomlashga xizmat qiladi. Neologizmlar tilni boyitadi va nutqning zamon bilan hamnafas rivojlanishini taʼminlaydi. Ular nutqda dolzarb boʻlib, yangi maʼno va ifoda vositalarini yaratadi. Shu sababli neologizmlar zamonaviy leksikaning muhim qismi hisoblanadi. [Jamolxonov. 2010. 165-170].

Xulosa. Faol va nafaol soʻzlar oʻzbek tilining lugʻaviy boyligini tashkil etuvchi muhim qatlamlardir. Ular tilning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy hayot va madaniy oʻzgarishlar bilan chambarchas bogʻliq. Faol soʻzlar tilning asosiy kommunikativ vositasi boʻlsa, nafaol soʻzlar uning tarixiy va madaniy xotirasini aks ettiradi. Shu bois ushbu qatlamlarni oʻrganish tilshunoslikning muhim yoʻnalishlaridan biri boʻlib qoladi.

Adabiyotlar:

1. Hasanov A. M. Adabiy tildagi leksik bo'shliqlarni to'ldirishda tarixiy so'zlardan foydalanish // *O'zbekistonda xorijiy tillar*. – 2023. – № 1 (48). – B. 27–42. – DOI: 10.36078/1678946444.
2. Khidirov R. G. Leksicheskie izmeneniya tadzhikskogo i uzbekskogo yazykov kontsa XX – nachala XXI vekov: dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.22. – Khujand, 2009. – 148 s.
3. Mahmudov N. O'zbek tili lug'at boyligi rivojida faollashgan jarayonlar // *O'zbek tili va adabiyoti*. – 2015. – № 5. – B. 3–16.
4. Sharipov F. G. (2023). The History and Challenges of the Formation of Modern Morphological Canons in the Uzbek Linguistics. *Journal of Research in International Education*, 22 (3), 133-137.
5. Shukurov O. U. Yangi davr o'zlashmalarida transformatsion darajalanish // *O'zbekistonda xorijiy tillar*. – 2022. – № 2 (43). – B. 48–60. – DOI: 10.36078/1652710255.
6. Akhmedov R. Sh. (2018). Voyage to Tomorrow: Modern Arabic Science Fiction. *Arabic Language, Literature & Culture*, 3 (3), 37-42.
7. Ахмедов Р. Ш. (2026). Историческая проблематика цикла романов «Академия» Айзека Азимова. *Universum: филология и искусствоведение*, 140 (2), 40-44.
8. Биксалиева Р. Р. (2024). Образование неологизмов в русском и узбекском языках. *Universum: филология и искусствоведение*, 121 (7), 48-50.
9. Жамолхонов Х. Ўзбек тили назарияси. – Тошкент: Фан, 2010. –В. 165-170.
10. Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 2004. –В.103-106.
11. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Университет, 2006. –В. 91
12. Ҳожиёв А. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1998. –В. 76-78.